

L'AJUNTAMENT DE SABADELL EN EL PERÍODE FRANQUISTA: L'ARTICULACIÓ POLÍTICA MUNICIPAL, 1939-1979*

MARTÍ MARÍN I CORBERA

INTRODUCCIÓ

Les interpretacions sobre el règim franquista, que fins fa ben poc dominaven el debat sobre la seva natura, eren marcades per la influència de la sociologia i de la ciència política, fonamentalment. Les aportacions dels historiadors al debat s'havien mantingut en un discret segon pla a més de ser-ne sovint deutores. El debat, però, es trobava viciat pel fet de centrar-se tan sols en reflexions assagístiques, que acabaven amb una menció descriptiva de l'estructura política i poca cosa més.¹ El punt de vista sociològic hauria aportat, doncs, una variada oferta d'etiquetes per catalogar el règim però sense cap mena de relació amb estudis empírics sobre el tema.

Ja des del camp de la historiografia, Javier Tusell ha intervingut darrerament en el debat per sintetitzar-lo i fer una nova proposta, però no fonamentada en les aportacions fetes per la recerca historiogràfica sinó de nou en la reflexió assagística.² El resultat és la conclusió que fou un règim

que va saber evolucionar des del filofeixisme a la modernitat, per poder després fer la transició cap a la democràcia sota la direcció dels seus sectors més progressistes. El que no seria sinó la visió impulsada per aquests mateixos elements «interns» favorables a la transició.

De la mateixa manera, Stanley Payne i Shlomo Ben Ami, autors de síntesis historiogràfiques sobre el període, han procedit a especular amb informacions ja conegudes sense obrir-se a investigacions noves que ofereixin nova llum a les interpretacions, per arribar a justificar el règim en un exercici de «revisionisme» inaudit per a un país on no hem conegut pas un predomini de la interpretació «opositora» radical, com s'esdevingué per exemple a Itàlia o Alemanya.³ Així, s'hauria passat d'un debat sobre feixisme i dictadura franquista, que hauria marcat els anys seixanta i setanta, a un altre sobre franquisme i modernització socio-política i econòmica d'Espanya, sense fer el pas necessari d'obrir-se prèviament a la investigació més empírica.⁴

* El present article es basa en la meua memòria de doctorat *Franquisme i poder local. L'Ajuntament de Sabadell. 1939-1979*, dirigida per Borja de Riquer i Permanyer i llegida el 10-X-1990 al Departament d'Història Moderna i Contemporània de la UAB.

En la realització de les tasques de recerca vaig comptar amb una beca que m'atogaren les fundacions «Caixa de Barcelona» i «Ortega y Gasset» per mitjà del seu programa «Joan Maragall» d'ajuts a la investigació.

¹ Per una bona síntesi d'aquest debat, vegeu Javier

TUSELL (1988), especialment p. 86-106.

² Javier TUSELL, ob. cit., deixa de banda la seva pràctica habitual com a historiador per publicar un llibre mancat d'aparell crític (no hi ha notes).

³ Stanley PAYNE (1987), Shlomo BEN AMI (1980).

⁴ Justament el que ha donat cos al «revisionisme» italià o alemany ha estat l'obertura de nous arxius i l'accés a noves fonts, com en el cas dels múltiples treballs de Renzo DE FELICE sobre arxius feixistes inèdits.

Afortunadament existeix una perspectiva diferent, que lluny de simplificar el joc interpretatiu intenta bastir-lo amb arguments sortits de l'anàlisi de la pluralitat de dimensions del règim i no només de la ideologia dels seus dirigents màxims o de les accions dels nuclis de poder centrals. Aquesta perspectiva, que interpreta el franquisme des d'una òptica doble, la dels suports que va tenir i la de l'oposició que generà, sortí a la llum amb força amb motiu del col·loqui de 1987 sobre resistència i consens a Catalunya en el primer franquisme, celebrat a Barcelona.⁵ El present treball intenta seguir la seva línia, la d'acostar-se a les fonts per poder discutir després sobre coses concretes i la d'obrir-se a l'estudi de tot un arc de temes i d'actituds socials, en aquest cas des de la perspectiva local.

*LA DOBLE RUPTURA D'UNA EVOLUCIÓ POLÍTICA
DEMOCRÀTICA*

Sabadell, com d'altres ciutats de Catalunya i de l'Estat Espanyol, havia sofert en el primer terç del segle XX un procés de dinamització social dins del marc del règim de la Restauració que ni tan sols la reacció conservadora —àdhuc reaccionària en molts sentits— de la Dictadura del general Primo de Rivera havia aconseguit d'aturar. No tenim aquí la possibilitat d'analitzar amb deteniment el seguit de canvis que commouen la vila industrial del XIX fins a transformar-la en una ciutat en ple procés de «modernització» —per emprar un terme molt de moda en el camp de les ciències socials—, però resulten prou significatives les dades sobre la seva evolució política en sentit ampli.⁶ Des de primers de segle, republicans i regionalistes s'emparen de l'ajuntament de forma creixent fins a escombrar el predomini dels dinàstics, i segueixen un procés similar pel que fa a la representació del districte a Corts. Es trenca, així, el funcionament electoral de cacics i es va cap a un sufragi cada cop

més representatiu. Igualment es consolida una força sindical hegemònica amb un pes social superior en molts sentits al dels propis partits polítics, sota la inspiració dels principis anarco-sindicalistes. El cop d'estat de 1923 obre un parèntesi en aquest procés que es reprendrà amb més força en el període republicà, ara amb una hegemonia incontestable de les esquerres nacionalistes integrades en el conglomerat de l'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) i d'un sindicalisme en transformació, no de l'anarco-sindicalisme al marxisme, com s'ha suggerit,⁷ sinó del xoc frontal amb la patronal i el govern central fins a l'acceptació tàctica del reformisme social del govern republicà, central o autònom —amb tots els matisos que es vulgui.

En aquest sentit, la derrota de la República i l'adveniment del franquisme va tallar d'arrel tant la democràcia política com la sindical, que eren la punta política del *iceberg* social sabadellenc. El *pluralismo limitado* als vencedors de la guerra i la cotilla burocràtica *nacional-sindicalista* varen venir a substituir-la, mentre el conjunt de la societat civil es reduïa a l'integrisme catòlic i al falangisme, no sempre d'ocasió.

*LES LLUITES PEL PODER I L'ASCENS DE JOSEP M. MARCET I COLL,
1939-1942*

El 27 de gener de 1939, Sabadell fou ocupada per les tropes franquistes que procediren a nomenar una gestora provisional. En aquell primer moment es tractava de cercar unes quantes persones «d'ordre» amb qui poder entendre's.⁸ Més enllà d'aquestes primeres urgències, l'ajuntament de la postguerra és reconstruï a Sabadell basant-se en quatre criteris, fonamentalment, a l'hora de triar entre els diversos candidats a alcalde o a regidor. La submissió contrastada al nou règim, el nivell de compromís hagut amb el bàndol *Nacional* durant el període bèl·lic, els antecedents polítics durant la

⁵ Els resultats del col·loqui varen ser publicats fa poc: F. BARBAGALLO, C. BORDERIAS *et al.* (1990).

⁶ Per a una avaluació del grau de desenvolupament social assolit per la ciutat en els anys trenta, vegeu Josep M. BENAUL (1986) i Andreu CASTELLS (1977-1988).

⁷ Albert BALCELLS (1973) sosté un plantejament ideològic de l'evolució de la Federació Local de Sindicats des de la CNT a la UGT passant pels sindicats d'oposició (trentistes).

En la meua opinió, l'evolució vingué marcada molt més per la praxi sindical que no pas per un viratge ideològic, segons que vaig comprovar en un treball de curs inèdit sobre la conflictivitat al ram de la construcció en el període 1931-34.

⁸ El primer alcalde —per només dos dies— seria E. Torro, jutge municipal de trajectòria antirepublicana; algú de confiança, en definitiva.

FOTOGRAFIA 1. El governador civil Correa Véglisson, el ministre de Treball José Antonio Girón de Velasco i l'alcalde Josep Maria Marcet i Coll, 8 d'octubre de 1941 (AHS).

II República i, secundàriament, no haver estat implicat en càrrecs de responsabilitat dins de la Lliga Regionalista, considerada separatista per alguns sectors del règim.⁹ Òbviament, ningú que hagués estat implicat en la defensa del règim republicà des de juliol de 1936 no hi tenia cabuda, però calia d'alguna manera jerarquitzar també dins del bàndol vencedor.

En aquest marc s'enfrontaren dues opcions. La primera era la derivació de la gestora provisio-

nal del 27-1-1939: Esteve M. Relat —l'alcalde dels anys de la Dictadura—¹⁰ la liderava, com a alcalde de nomenament militar, voltat de persones genèricament de drets i que majoritàriament havien passat la guerra a Sabadell patint temporades de presó més o menys llargues.¹¹ La segona es fonamentava en la delegació local de *FET y de las JONS* i era encapçalada en primera instància per Joan Marí Coromines —advocat monàrquic i fugaç alcalde de 1930—, però inspirada per Josep M. Marcet —un fabricant, antic notable de la Unió Patriòti-

⁹ En algunes localitats aquest darrer criteri no fou aplicat per la impossibilitat de construir un consistori de «notables» que no comptés amb tals persones, però en primera instància el règim s'estimà més de no fer-hi confiança si no havien demostrat prèviament que havien abandonat l'ideari catalanista.

¹⁰ Un esbós biogràfic mínim de cada membre del con-

sistori en el període 1939-1979 figura a l'apèndix núm. 4 de Martí MARIN (1990a), p. 262-289.

¹¹ Només R. Albareda —carlí— havia estat combatent franquista. De la resta, J. Vidal, E. Font, J. Vergés, E. Terrades i P. Guarch eren *ex-cautivos*, mentre que V. Ferran era ex-militant de la Lliga, però alhora germà de *caído*.

ca com Relat. Aquesta segona opció no era més homogènia pels seus orígens polítics que l'anterior,¹² ja que no podia identificar-se al nucli dirigent de FET-JONS amb falangistes «autèntics», «de vell», però resultava molt més cohesionada pel seu franquisme exaltat i la seva ferma voluntat de fer-se càrrec del consistori.¹³ Fou el segon grup el que triomfà, i portà Mari a l'alcaldia el 7 de març de 1940, encara que seria Marcet el que ràpidament actuaria com a alcalde accidental en sofrir Mari una intervenció quirúrgica, rera la qual ja no tornaria a exercir, sinó que passaria a la Diputació.

Les bases d'aquest triomf foren, d'una banda, les de l'aïllament creixent de Relat entre les contradiccions internes del seu equip de govern, que ja no era la representació del «partit únic» a la ciutat com en temps de la UP, i la manca de suport per part dels grups de pressió del moment —Gremi de Fabricants, Cambra de Comerç, etc.—; de l'altra, la seva situació sobre el volcà dels qui argumentaven que, guanyada la guerra, els pertocava prendre possessió del que havien conquerit. Així, només fou necessari de fer demostració palpable de la franca hostilitat que li professaven els falangistes, en especial el sector dels ex-combatents,¹⁴ tant per la seva passivitat durant la guerra com per la seva condició de monàrquic alfonsí significat, per a provocar la seva dimissió rera d'uns incidents borrascosos amb bufetades pel mig.¹⁵ L'equip presidit pel tàndem Mari/Marcet no fou, però, tan sols la transposició de la direcció de FET-JONS al

consistori, sinó en certa mesura una implicació de la burgesia local, a força de comprometre alguns dels seus membres significats¹⁶, encara que deixant de banda els de més notòria significació pública en els anys precedents. Aquesta sort de compromís els va permetre de desplaçar més fàcilment el conjunt d'industrials vinculats a la Lliga els anys trenta, als quals ni tan sols la seva àmplia col·laboració en *la Victoria* —en algun cas— els serví per ser tinguts després en compte en la política local.¹⁷ Joan Llonch se'n lamentava en un escrit fet per a divulgació en ambients restringits i que s'inscriuria en el capítol de «conspiracions de saló», però sense que es tractés en absolut d'un qüestionament seriós d'un franquisme al triomf del qual havia contribuït personalment.¹⁸

LA LLARGA ETAPA MARCET, 1942-1960

Josep M. Marcet fou nomenat alcalde, definitivament, el 28 de maig de 1942, poc després de l'extraordinària rebuda tributada a Franco a Sabadell amb motiu de la seva visita el 27 de gener del mateix any, durant la celebració del tercer aniversari de la *Liberación* de la ciutat.¹⁹ L'alcaldia restaria a les seves mans prop de vint anys.

ELS ANYS QUARANTA

L'equip inicial de Marcet durà, pràcticament inalterat, fins els primers anys cinquanta. Els seus suports fonamentals i homes de confiança varen

¹² A part de Mari i Marcet la resta de personatges rellevants de la Junta de FET-JONS tenien orígens multivariats: P. Llonch era un integrista ex-CEDA, M. Sala un ex-Lligaire que havia abandonat la *falsa ruta* del catalanisme de què parlava Valls Taverner, P. Riba era un jove ex-combatent i falangista convençut, etc.

¹³ Per a una visió d'aquest nucli inicial de FET-JONS a Sabadell, vegeu Martí MARÍN (1990a) i (1990b).

¹⁴ Un grup d'ex-combatents féu Relat víctima d'un exabrupte amb motiu d'una visita del general García Escámez, el relat del qual em féu Alfons Pareja Gavarró (fill d'un dels protagonistes de l'incident). Entrevista enregistrada l'1-X-1990.

¹⁵ En la campanya anti-Relat, hi participà el matrimoni Domènec Codina i Jacinta Duran, que tenien amb l'alcalde comptes pendents dels anys de la Dictadura, i Relat acabà per agredir D. Codina responnent a una evident provocació. Per a una narració dels fets, vegeu M. MARÍN (1990a) p. 65-67.

¹⁶ Els dos personatges implicats foren J. Sallarès, presi-

dent de la Caixa d'Estalvis de Sabadell, un ex-lligaire que mai no va fer renúncia explícita del seu catalanisme, i A. Grau, industrial d'una de les nissagues principals entre els fabricants locals, fill de lligaire però poc o gens significat políticament.

¹⁷ Els Ferran Casablancas, Manuel Buxeda, Joan Llonch, Ramon Picart, Ernest Abelló, Arnau Izard, etc. integrants de la plana major de la Lliga local no tornarien a tenir pes en la política municipal. D'entre ells, Joan Llonch fins i tot havia sofert un expedient de responsabilitats polítiques, tot i la seva participació en l'Oficina de Premsa de París que Cambó finançà en suport de Franco. Per a una narració dels avatars seguits per Joan Llonch a la fi de la guerra, vegeu M. MARÍN (1990a) p. 45-46.

¹⁸ Arxiu Històric de Sabadell (d'ara endavant AHS), *Llegat Llonch i Salas*, «Report sobre la situació actual, per Joan Llonch i Salas i Lluís Duran i Ventosa», 1943.

¹⁹ Vegeu Ernest MATEU (1943).

FOTOGRAFIA 2. *Els tres alcaldes fonamentals del franquisme: Antoni Llonch i Gambús, Josep Maria Marcet i Coll i Josep Burrull i Bonastre. Acte de substitució de Josep M. Marcet per Antoni Llonch, 29 d'abril de 1960 (AHS).*

ser Pau M. Llonch Gambús i Miquel Sala Viñals, tinents d'alcalde des de 1940 a 1955 i 1952 respectivament. El primer, integrista catòlic, co-fundador de la CEDA local que presidia el seu germà Josep M. Llonch, fou el líder de l'Acció Catòlica local i expressió del compromís del catolicisme militant amb l'ajuntament fins ben entrats els cinquanta. S'ocupà de les àrees d'hisenda (1940-49) i governació (1949-55). El segon, un ex-catalanista, convers furibund a l'espanyolisme franquista, sense motiu aparent més enllà de les més que possibles ambicions personals, «home dolent» del consistori en paraules d'Andreu Castells,²⁰ fou aquell en qui Marcet delegà les actuacions més «desagradables» del període: depuracions de funcionaris, expropiació del Pedregar, etc. El seu caràcter

«dur» i el seu entusiasme de «convers» el feien ideal perquè Marcet pogués jugar davant l'opinió pública al conegut joc de la parella de policies —el comprensiu i l'estricta, el bo i el dolent—, i reservar-se per a ell el millor paper. Eren, inequívocament, les dues cares de la mateixa moneda, ja que Marcet mai no el va desautoritzar en les qüestions fonamentals. Fou el responsable de governació i foment en etapes successives (1940-1946 i 1946-1952, respectivament). Per la seva part, Marcet era el factor aglutinador de FET-JONS al consistori, atès el seu lideratge entre els ex-combatents i vista la seva política de mantenir sempre algun dels falangistes representants de l'ortodòxia *joseantoniana*²¹ com a regidor, entre 1940 i 1948 Pere Riba, per exemple, un jove fill d'industrial que dirigí des

²⁰ Andreu CASTELLS (1977-1988), vol. VI.

²¹ No és la meua intenció entrar en polèmica sobre el pensament de José Antonio Primo de Rivera ni sobre qui li era més fidel a Sabadell. Amb el qualificatiu de *joseantoniano*

vull designar només els que mantingueren viva l'agitació falangista, més enllà de la *puresa* del seu pensament. En aquest sentit Pere Riba ho fou en el seu moment, com també Alfons Pareja o, més tard, Manuel Bellmunt, per posar alguns exemples.

de la seva fundació i durant uns quants anys el *Frente de Juventudes* local. A més d'aquesta *troika* dirigent en què Marcet portava la veu cantant, completaren el quadre dirigent Joaquim Sallarès —president de la Caixa d'Estalvis (1936-1952)—, Joaquim Taulé —de les joventuts de la Lliga, ex-combatent franquista i membre destacat de FET-JONS—, Pere Guarch —comerciant, jove «maurista» i delegat local d'ex-captius (1941-1962)— i Josep Sanmiquel —aleshores un jove que havia acabat recentment els estudis de comerç, amb intensa activitat al *Frente de Juventudes*.

Aquest ajuntament —dirigit, doncs, per aquells que s'havien convençut de la necessitat d'una solució dictatorial, més o menys feixista, per a la defensa de llurs interessos de classe— pogué comptar amb el consens, construït tant d'entusiasmes com de renúncies, però sobretot de suport prudent, de les classes dominants de la ciutat i de bona part del teixit social de les classes mitjanes. Per als sectors de «l'alta burgesia» local, la bona marxa dels negocis fou fonamental, per bé que haguessin de fer-se sovint de sotamà. No en va comptaven amb la complicitat del propi alcalde, fabricant en una ciutat de fabricants, com ell mateix reconeixia a les seves memòries, a l'hora d'evadir les inspeccions de la *Fiscalia de Tasas*.²² A més comptaven amb la disciplina imposada a la mà d'obra per part de la nova legislació laboral i sindical.²³ Pel que fa a les classes mitjanes havien après a témer la revolució els anys de guerra, i no només en els seus estrats més conservadors o integristes, sinó també entre sectors catòlics, políticament centristes. S'havien atipat de guerra i decebut —si és que mai s'hi havien engrescat— dels projectes reformistes del catalanisme de l'ERC heretats en certa mesura pel PSUC.²⁴ A més el predomini absolut dins la societat civil del catolicis-

me organitzat donava un estatus de «privilegi» a força d'aquestes persones, integrades en els diversos nuclis de l'Acció Catòlica, en l'Acadèmia Catòlica —reoberta el 1948 quan ja havia purgat el seu pecat de catalanisme—²⁵, etc. Aquestes organitzacions eren les úniques permeses fora de les que necessàriament havien d'emparar-se en el *Movimiento*, especialment dins *Educación y Descanso*, i facilitaven el lleure a grans i menuts: teatre, sardanes, pessebrisme, esports, etc. Sense cap mena de dubte es varen transformar en una forma d'integració important al règim mitjançant el factor religiós i d'una manera menys traumàtica que la que podia suposar haver de passar de la faixa i la barretina dels sardanistes, dels caramellaires o dels cors claverians a la camisa blava i el corretjam de la Falange.

No tothom tingué manies a l'hora d'embotir-se en l'uniforme de la Falange. Segons dades de 1942, els falangistes eren a Sabadell 5.303, dividits entre 1.822 adults i 3.841 membres del *Frente de Juventudes*. D'aquesta militància adulta, 1.496 eren homes i 362 dones, 388 d'ells i 8 d'elles eren militants de carnet i la resta (1.108 i 318) només *adheridos*.²⁶ D'on havien sortit tants militants en un Sabadell que el 1936 desconeixia el falangisme pràcticament del tot?²⁷ Cal comptar que entre mobilitzats i voluntaris a l'exèrcit de Franco hi havia a Sabadell prop d'un centenar i mig d'ex-combatents, a més de més de dos-cents *ex-cautivos*, tots ells amb dret a carnet de militant. La resta, els *adheridos*,²⁸ provenien tant del món catòlic com de l'antiga base social de la pròpia Lliga Regionalista, com de tots dos camps alhora. Aquesta militància ni fou molt activa ni durà gaire —encara que, com deia J. Burrull, «mai no va venir ningú a donar-se de baixa»—²⁹ però significà una forma innegable de suport al règim, ja que no era pas obligatori sinó

²² Josep M. MARCET (1963), p. 36-37 i 163.

²³ Pere YSÀS i Carme MOLINERO (1985).

²⁴ Enric UCÉLAY (1982).

²⁵ L'Acadèmia Catòlica, fundada pel sacerdot integrista Sardà i Salvany el 1872, fou un centre seglar on coexistiren tendències polítiques tradicionalistes, espanyolistes conservadores i catalanistes pro-Lliga, amb predomini d'aquests darrers en els anys 20 i 30 sota la influència del sacerdot Lluís de Carreras. Bèstia negra del sindicalisme local, que la considerava amb raó un aliat de la patronal, fou clausurada de forma

intermitent pel Directori de Primo de Rivera i de manera permanent el juliol de 1936.

²⁶ Ernest MATEU (1943), p. 93-94.

²⁷ Josep M. MARCET (1963), p. 19. Josep BURRULL, entrevistes efectuades entre novembre de 1987 i gener de 1988.

²⁸ Dins de FET-JONS s'usà aquesta categoria per evitar que el partit creixés «excessivament», una prova més de la manca de voluntat del règim de generar mobilització política per més que aquesta fos favorable, en principi, als seus interessos.

²⁹ Josep BURRULL, entrevistes citades.

FOTOGRAFIA 3. L'alcalde Josep Burrull i el regidor delegat de Cultura, Joan Grau i Tarruell, conversen amb professors durant una visita a les obres de l'Institut Ferran Casablanques, 8 de setembre de 1972 (AHS).

més aviat difícil accedir a la condició de membre del partit, d'un tipus o d'un altre. Si FET-JONS mai no va reeixir a Sabadell, això no vol dir que mitjançant ella no es donessin expressions de consens, encara que puguin constatar-se casos del més pur oportunisme i casos en què la militància fou una forma de «purgar» errors del passat —sovint per mitjà dels fills incorporats al *Frente de Juventudes* on també anaven a parar canalla que, provinents de famílies prou diverses, només cercava la possibilitat d'anar de campaments i ocupar l'oci.³⁰

En un ambient de repressió profunda i d'una certa eufòria triomfalista per part dels «vence-

dors», que certament eren un nucli significatiu de la burgesia ciutadana —alta o baixa— existiren dos tipus de resistència al consistori. La de «guant blanc», portada pels lligaires desplaçats, però que no posaven en qüestió el règim, i la dels derrotats de la guerra que emprenien una llarga travessa del desert enmig de la misèria de la vida quotidiana i els riscos constants de l'oposició activa, aquesta última certament minoritària. D'aquesta darrera ens en deixà constància l'obra d'Andreu Castells;³¹ de la dels lligaires, la seva pròpia expressió en documents de circulació restringida: «... ningú no ens podrà negar que en una població com la nostra, de seixanta-mil habitants, no arriben a cinquanta homes

³⁰ Per a més dades sobre FET-JONS a Sabadell, vegeu Martí MARÍN (1990b), sencer, i (1990a), especialment p. 35-47,

97-106, 147-154, 201-205 i 234-235.

³¹ Andreu CASTELLS (1977-1988), vol. VI.

els que manen, disposen, suggereixen, fan i desfan. La resta és allò que, en termes teatrals, en diuen "Chor General"; veus desgastades, imprecises, falsets... (...) ¿Aquests elements actius són fruit d'una exquisida selecció? NO. L'haver fet la campanya militar, la condició d'ex-captiu, la deganitat, etc., són qualificacions o circumstàncies suficients a obtenir una representació singular. El procediment, tot i haver donat, sovint, resultats negatius i d'escàndol, per quant són nombre els qui hagueren de ser separats de les missions que els foren encomanades, es segueix adoptant regularment.»³²

Quant a les actituds més populars i esteses, ens en parlen els propis falangistes en la seva documentació confidencial: «*El tiempo transcurrido desde la Liberación y el cariz que adquiere la actual guerra, no ha bastado para que en el ambiente general se efectúe un cambio político; el 60% del censo de esta ciudad sigue siendo rojo.*»³³ Sobren els comentaris, sobretot si comprovem que en els anys successius la situació serà similar.³⁴ Quant a les raons de tal hostilitat, els propis falangistes les centraven en les precàries condicions de vida.³⁵

DE LA RENOVACIÓ A LA CAIGUDA DE MARCET

El 1947, J. Sallarès, el representant més notable de l'alta burgesia ciutadana, deixà l'ajuntament per causes fluctuants entre les responsabilitats del càrrec financer que ocupava i les discrepàncies d'estil amb Marcet. S'entrava així en una fase de renovació del vell nucli dirigent, renovació impulsada per la llei municipal de 17 de juliol de 1945 i la convocatòria electoral del 30 de setembre 1948.³⁶ Els que serien elegits al final de 1948 pel procediment dels terços, tindrien una durada de

tres o sis anys en el càrrec i no indefinida com fins aleshores, per la qual cosa calia a curt o a mig termini renovar l'equip dirigent.³⁷ L'elecció de Miquel Sala per només tres anys —en tant que fou dels menys votats entre els elegits— agreujà la situació. De 1948 a 1960 Marcet hauria de reafirmar el seu personalisme a mesura que els seus col·laboradors més estrets anaven deixant els càrrecs, substituïts per persones de menor rellevància política. Amb tot, l'ajuntament no passà dificultats en cap moment, ja que en els anys cinquanta Marcet es significà com l'alcalde paternalista dels famosos *Diálogos con el Alcalde* —transmesos per Ràdio Sabadell EAJ-20 i publicats l'endemà per *Sabadell*, evolució de l'òrgan de premsa de FET-JONS— es convertí en l'home de les grans iniciatives ciutadanes —*Operación Marcet, Plan Marcet de la Vivienda*, etc.—³⁸ i, sobretot, esdevingué el líder patronal de la fase de reconversió de la política autàrquica prèvia a l'estabilització (1951-1959). No en va el Gremi de Fabricants el féu president seu el 1951 i fins el 1956. Eren anys de lenta però notable recuperació econòmica i d'arribada massiva d'immigrants. Ambdós factors contribuïren a crear una ciutadania passiva: el règim l'havia «disciplinada» prou amb una dècada de fam i dura repressió política, ara els immigrants que arribaven estaven massa enfeïnats per fer altra cosa que ocupar-se de la seva supervivència i les perspectives de resituar-se en una societat canviant, obertes per l'afluència dels immigrants, obrien una possibilitat de «promoció social» als sabadellencs autòctons i aquests no s'estaren d'intentar assolir-la.³⁹ El règim havia aconseguit d'interioritzar prou bé els valors de la passivitat i l'apoliticisme.

³² AHS, *Llegat Llonch i Salas*, «Report sobre la situació actual, per Joan Llonch i Salas i Lluís Duran i Ventosa», p. 5, 1943.

³³ Archivo General de la Administración (d'ara endavant AGA), Fons de la *Secretaría General del Movimiento Delegación Nacional de Provincias*, Caja n° 30, «Asunto: información relacionada con la provincia de Barcelona», 23-VIII-1940.

³⁴ AGA, Íd., Caja n° 51, «Asunto: informe confidencial de la situación político-social de Barcelona», 11-II-1941. AHS, *Llegat Llonch i Salas*, doc. cit., p. 13, 1943.

³⁵ AGA, Íd.

³⁶ Ambdues lleis formaven part del procés de regularització de la vida municipal, en situació de provisionalitat des

del juliol de 1936.

³⁷ El sistema de terços obligava a renovar la meitat del consistori cada tres anys, de tal manera que la meitat dels elegits el 1948 serien renovats el 1951 i la resta el 1954. A més el règim dificultava força la reelecció per aconseguir un cert joc de renovació del qual l'alcalde resultava exclòs. BOE, 978/45 i 1227/48.

³⁸ Per a una valoració de la gestió de l'etapa Marcet vegeu Martí MARIN (1990a), p. 155-172.

³⁹ Angelina Puig (1991) ha començat a explorar aquest camp de la promoció social dels sabadellencs autòctons a partir de l'arribada d'immigrants, sense encara gran cosa més que hipòtesis de treball per concretar.

Sorprenentment, Marcet caigué en el zènit de la seva popularitat. El 29 d'abril de 1960 era substituït per Antoni Llonch Gambús. Diversos factors hi van pesar. La ja llarga durada del seu mandat —tenint en compte que el franquisme temia l'enquistament de cacics tipus Restauració en el sistema, que poguessin posar en qüestió la seva autoritat ni que fos en l'àmbit local—, l'enfrontament que mantenia amb l'autoritat dels governadors civils de torn, en tant que acostumava a saltar-se la jerarquia acudint directament a Madrid, i que el féu xocar amb Acedo Colunga —el de més llarga durada al càrrec— i l'afer detonant de l'*Operació Marcet* de «liberalització» del mercat de fruites i verdures local.⁴⁰ Era veritat també que venien nous temps per als quals Marcet no semblava la persona més adequada. S'acostava el *desarrollismo*.

CATÒLICS I FALANGISTES, 1960-1976

Des de mitjan anys cinquanta s'anava produint —com hem vist— un procés de renovació dins del personal polític de l'Ajuntament. Dins de l'heterogeneïtat de persones i situacions, i tot i la inexistència de grups organitzats en el sentit en què ho entendríem convencionalment, podien detectar-se dues tendències «polítiques» quant a l'origen d'alcaldes i regidors.

La primera entrà a l'Ajuntament arran de les eleccions d'octubre-novembre de 1954. Es tractava d'homes formats en el *Frente de Juventudes* local en els primers quarantes, d'alguna manera i a escala es corresponien amb «la generació de Fraga» quan aquesta pensava jugar les seves cartes polítiques dins del règim i amb l'estricta fidelitat a l'aparell del *Movimiento*.⁴¹ El sector amb més pro-

jecció política s'havia significat poc abans fundant el *Club de San Fernando* per a antics membres de l'*Organització Juvenil*. Aquest sector era encapçalat per Josep Burrull Bonastre, que arribaria a segon tinent d'alcalde amb Marcet el 1958. Burrull i els seus companys significaven, doncs, la fidelitat al règim des del sector més lligat al *Movimiento* i, en certa mesura, l'ortodòxia «joseantoniana».⁴² Si més no eren els seus distintius polítics la fidelitat a l'*Alzamiento* del 18 de juliol i el principi de la revolució falangista encara pendent. En qualsevol cas, amb ells arribava la renovació a les files de la Falange local, ja en aquell moment força esclerotitzada.

El segon grup era de procedència catòlica i s'havia anat formant en bona mesura dins l'Acció Catòlica. Provenien dels *Lluïsos* locals, del grup teatral *Juventut de la Faràndula*, de l'Acadèmia Catòlica, etc, o de tots alhora —com el seu personatge central Antoni Llonch Gambús. Força, a més, donada la seva condició d'empresaris havien format en l'*Asociación Católica de Dirigentes* i en el *Patronato Social de la Indústria de Sabadell*. Eren deutors del vell paternalisme catòlic i del pensament social de Lleó XIII i havien suavitzat el caràcter integrista-repressor dels anys quaranta. Eren també un factor de renovació en la continuïtat, com els joves falangistes, no en va Antoni Llonch era el germà petit de Pau M. Llonch, l'anterior mà dreta de Marcet. Antoni Llonch seria primer tinent d'alcalde el 1958 també.

Així, sota Marcet s'havien consolidat les dues línies, falangista i catòlica,⁴³ que el substituirien ocupant els càrrecs de màxima responsabilitat. Aquestes dues branques es repartirien el poder de 1960 ençà. Antoni Llonch seria alcalde de 1960 a

⁴⁰ Marcet en donà la pròpia versió a les seves memòries ja citades, p. 383-399. Vegeu, a més, M. MARIN (1990a), p. 124-130.

⁴¹ Que Fraga Iribarne i altres d'aquell grup d'edat evolucionessin cap a postures «democràtiques» durant la transició no pressuposa que tots ho fessin. En el cas de la majoria d'aquells joves sabadellencs, no fou així.

⁴² Sobre l'ortodòxia del pensament falangista és significatiu remarcar que tres persones de les entrevistades, Josep Burrull (citades), Josep Sanmiquel (11 a 31-I-1990) i Diego Pérez (10-I-1990), tots tres militants de FET-JONS i tots tres autodeclarats seguidors del pensament de José Antonio, do-

naven versions contradictòries sobre quins dels seus companys de militància consideraven com a falangistes «autèntics».

⁴³ Es poden considerar part de la primera, *grosso modo*, Josep Burrull, Santiago Gimeno, Josep Saña, Salvador Sau-moy i Manuel Rusiñol, almenys. De la segona: Fèlix Peig, Joan Argemí, Amadeu Rosell, Pau M. Canet, etc. En cap cas vull afirmar que actuessin com a grup parlamentari a part fent reunions i tot. De fet els agrupo per origen socio-polític més que no pas per actuació concreta. La lògica dels ajuntaments franquistes no era de grups organitzats, però en bona mesura, de contactes personalitzats.

1965, amb Josep Burrull de primer tinent, i Josep Burrull de 1965 a 1976.

En l'etapa Llonch, la imatge de l'Ajuntament fou la del paternalisme catòlic que destil·lava fortament el propi alcalde. En canvi en l'etapa Burrull, i especialment influenciada pels darrers i conflictius moments, s'escampà una imatge de franco-falangisme intransigent i creixentment aïllat. Ambdues visions no foren sinó imatges d'alguna manera. A. Llonch era per actitud —és fama— una persona afable i en certa mesura paternal, això sembla fora de discussió, però la política del període fou de fidelitat al règim i portada en bona part pel propi Josep Burrull, gens afectat de paternalisme catòlic. En l'etapa Burrull varen tenir força importància empresaris sense un «color» polític gaire definit dins del règim, i no pas falangistes, com Josep Casas, Joan Grau, Joan Casablanca o Ricardo Royo. Cosa que no vol dir que Burrull personalment no seguís un procés de *bunkerització* en el consistori, portat per la seva fidelitat al règim, just en l'etapa que aquest tocava a la seva fi. A cavall entre ambdues tendències, a més, retornaven a l'ajuntament algunes famílies apartades per la seva significació dins la Lliga Regionalista: Casas, Giral, etc.⁴⁴

El que m'interessa subratllar és que si bé es tractava de dos estils polítics força diferents, actuaren durant una etapa important en un marc de mútua col·laboració i cal imputar a tots dos sectors els encerts i els desencerts en la gestió de la dècada dels seixanta, pràcticament sencera. Només en els setanta el sector catòlic,⁴⁵ tipus Llonch, minvà prou com per poder concloure que l'ajuntament era només franco-falangista. L'entesa, doncs, fou important. Burrull donà suport a Llonch da-

vant del *Movimiento*, davant del qual era sospitós per no haver desertat durant la guerra civil quan fou incorporat a l'exèrcit de la República;⁴⁶ Llonch donà suport a Burrull fent-lo reelegir com a regidor el 1963 i avalant-lo com a successor⁴⁷ davant del sector empresarial del tèxtil, malgrat la seva condició de no-fabricant i de falangista notori en una fase de «tecnocràticisme», més que no pas d'ideologisme, en la imatge externa del règim.

Més enllà d'aquestes dues tendències els anys seixanta i els primers setantes serien el moment de màxima aflluència a l'ajuntament de persones sense més significació política concreta que el suport genèric al règim. Fou l'etapa que empresaris de tota mena, i no només fabricants tèxtils, entraren a formar part de l'ajuntament. Era l'època daurada de les especulacions urbanístiques, de la diversificació industrial, etc. No era estrany que la nova classe empresarial beneficiada per la política franquista entrés a l'ajuntament, tant se val si per mitjà del catolicisme militant o de bracet amb els principis del *Movimiento*, tant per intervenir en el poder com per testimoniar la seva adhesió a la Dictadura.

L'AJUNTAMENT FRANQUISTA CONTRA LES CORDES, 1976-1979

La societat sabadellenca dels anys setanta ja no era en absolut la dels quaranta. Sabadell ja no tenia una majoria de la població submergida en la misèria i atemorida per la repressió i pel record de la guerra passada. La ciutat s'havia transformat profundament, creixent fins a triplicar la seva població i havia accedit, amb uns costos socials espectaculars però, a un nivell de vida i a unes pautes de consum de societat moderna desenvolupada.⁴⁸

CEDA local, i un d'ells —Josep M. Llonch— era ex-combatent franquista.

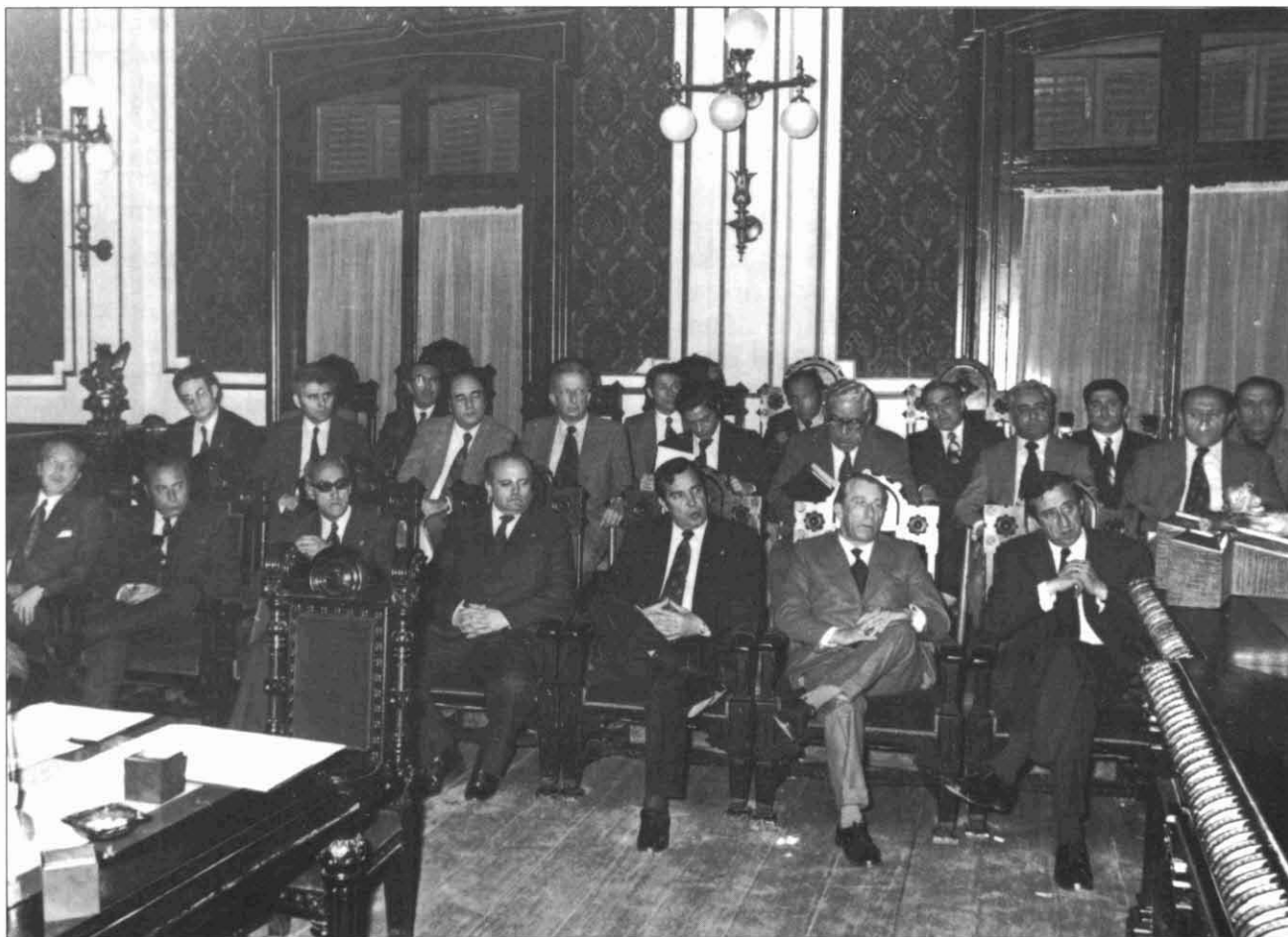
⁴⁷ Per a una explicació de les circumstàncies del relleu d'Antoni Llonch per Josep Burrull, vegeu Martí MARÍN (1990a), p. 177-180.

⁴⁸ No es tracta en absolut de pensar que Sabadell era una ciutat amb el nivell de vida de l'Europa atlàntica, en absolut, però la transformació que havia sofert la relacionava més amb aquest model cap al qual tendia —obviament consideracions culturals— que no pas amb la ciutat monoindustrial dels anys trenta i quaranta amb patrons amb barret i bastó i obrers amb gorra i granota.

⁴⁴ La marginació política dels lligaires no els havia impedit continuar dins del món de la indústria i dels negocis. Ara en el seu «retorn» ja no eren, però, el grup compacte de fabricants del passat. Fins i tot, les classes altes de la ciutat havien canviat.

⁴⁵ És difícil d'adjudicar un nom al grup d'Antoni Llonch i als personatges que hi havia al voltant, sobretot perquè es fa difícil fins i tot parlar de grup —com en el cas falangista també. En qualsevol cas no eren, com s'ha dit, «demòcrata-cristians», almenys aleshores.

⁴⁶ A. Llonch no era, però, un republicà i és llàstima que no arribés a publicar unes memòries per aclarir-nos-ho. Era, no obstant això, germà de dos dels co-fundadors de la

FOTOGRAFIA 4. Regidors de l'Ajuntament de Sabadell durant una visita del governador civil, Rodolfo Martín Villa, 3 de març de 1975. Primera fila (d'esquerra a dreta): Diego Pérez Sáez, Joan Ribas Roura, Josep Miquel Sanmiquel, Joan Oliveras Ceanuri, Juan Bernabeu González, Joan Casablanca Ventura, Ricard Royo Solé. Segona fila: els dos primers a l'esquerra, José Piernas Parra i Fèlix Griera Llagostera, i els dos de l'extrem dret, José Villar Viñas i Antonio Lozano Magnieto. Tercera fila (d'esquerra a dreta): Tomàs Valls Molina, Llorenç Rovinas Guarch, Josep Maria Ribas Roura, Emili Calvet Bou, Francesc Vall-llobera Clapés i Joan Brunet i Pujol (AHS).

La fi de l'autarquia, l'arribada dels immigrants, la diversificació de l'activitat econòmica, etc, havien anat dibuixant un Sabadell diferent en una Catalunya diferent.

Els problemes derivats d'aquesta convulsió social i econòmica havien atiat formes de lluita col·lectives contra les quals el vell aparell de repressió de l'estat franquista —especialitzat a desarticlar cèl·lules clandestines aïllades socialment— no podia lluitar. A Sabadell, com en altres llocs de la Catalunya urbana, els dèficits de serveis socials i d'urbanisme acumulats durant dècades d'innació per part dels poders públics i la magra capacitat

adquisitiva combinada amb unes males condicions de treball d'unes classes obreres sotmeses a la patronal i al seus còmplices nacional-sindicalistes, havien fet sorgir moviments veïnals i sindicals amb una base de masses.

Enfront d'aquestes noves formes de mobilització popular poc podien els esforços de gestió d'unes institucions públiques ara força més ben dotades que en el passat, combinats amb la repressió dels aparells policials de l'estat. Els municipis, i el de Sabadell en especial, com a representants més directes del règim, en van patir les conseqüències.

A Sabadell, una oposició política d'esquerres sota l'hegemonia del PSUC, capitalitzaria aquest moviment de base popular⁴⁹ i l'enfocaria contra el règim a l'engròs i contra el consistori en concret, en especial contra la figura de l'alcalde Josep Burrull. La confluència d'aquest assalt de l'oposició amb el desgast sofert per ja onze anys en el càrrec i el fet que Burrull comptés entre els fidels al tardofranquisme més resistents a «transicionar», el portaren a dimitir l'octubre de 1976 després d'uns quants mesos d'absència pràctica de la seva labor com a alcalde.⁵⁰

Així, de 1976 a 1979 l'Ajuntament seria presidit de forma accidental pel fabricant Ricardo Royo, primer tinent d'alcalde fins aleshores, minvat progressivament en el nombre dels seus membres actius per motius diferents que conflueixen en un: la constant mobilització popular conduïda per una oposició política que havia guanyat el carrer i feia al consistori la vida impossible.⁵¹ Mentrestant, el govern civil es limitava a «instar» els regidors a no dimitir —no acceptà cap ni una de les dimissions que li presentaren fins el 1979— i a mantenir una autoritat cada cop més deslligada de la realitat política estatal i local.

Només un grup de fidels franquistes quedaren en aquell consistori, que ja el 1974 havia costat molt de renovar per manca de candidats. Si el 1971 fins i tot algun líder veïnal optà a l'elecció en un marc de major permissivitat, el 1974 tothom tenia clar que continuar jugant al procés electoral per terços només podia voler dir donar suport a un règim amenaçat d'extinció. Els components d'aquest grup eren ja prou heterogenis: els empresaris havien anat disminuint i els pocs que quedaven ja no eren representatius de la patronal; hi havia alguns sindicalistes de la CNS —branca falangista d'influència menor, però de presència regular des dels cinquanta—, membres de la fran-

quista *Asociación de Cabezas de Familia* i, fins i tot, un *ultra* vinculat a *Fuerza Nueva*.

En les eleccions municipals de 1979, el PSUC seria el partit més votat amb diferència; inaugurava, així, una etapa de govern d'esquerres —amb coalició amb el PSC-PSOE els quatre primers anys— que dura fins avui.⁵²

ALGUNES CONCLUSIONS

Sabadell comptà també amb el seu «consens» franquista, expressió del qual fou l'ajuntament. Aquest el formaren primer els antics monàrquics i sectors conservadors «espanyolistes», i tots aquells que, provinents de partits diversos de la dreta —i fonamentalment de la Lliga Regionalista, majoritària en el seu àmbit a la ciutat— varen considerar que els seus interessos corrien perill amb la República i, sobretot, amb la seva versió popular-proletària dels anys de la Guerra Civil. Més tard s'hi varen anar integrant noves generacions d'empresaris, funcionaris, personal promocionat a partir del *Movimiento*, etc, que no havien viscut la guerra, als quals el règim va anar permetent de prosperar.

Aquest consens va poder-se mantenir en un marc de repressió, temor, cansament i fam en la postguerra, i de penós lluitar per sortir de la misèria en els cinquanta i seixanta del creixement econòmic, barrejat amb l'indiferentisme polític que el règim havia anat propiciant i les dificultats per al ressorgiment d'una oposició. Amb tot ja hem vist com el mateix règim considerava la població com a majoritàriament *roja* en els quaranta i encara disident en els seixanta.⁵³

Fins al final dels seixanta i primers setanta la nova oposició no va estar en condicions de posar en qüestió seriosament aquest consens. Rera la mort del Dictador, amb la transició política a nivell estatal, aquesta oposició mostrà amb la seva

⁴⁹ Tal com mostra el vol. VI d'Andreu Castells (1977-1988), amb el PSUC no s'esgota ni de bon tros l'espectre polític de l'oposició sabadellenca, però sí que resulta cert que en fou el nucli fonamental. Fins al punt que Joan Grau —aleshores tinent d'alcalde de cultura (1971-1974)— afirmava que al PSUC li deien «el partit», «perquè no n'hi havia d'altre», fent una simplificació conscient. Entrevista realitzada el 5-I-1990.

⁵⁰ Martí MARIN (1990a), pp. 216-219.

⁵¹ Josep Sanmiquel, entrevistes citades.

⁵² Aquest article fou acabat de redactar l'abril de 1991 amb anterioritat a la celebració de les eleccions municipals previstes per al maig.

⁵³ Arxiu del Govern Civil de Barcelona (AGCB), Secció L, carpeta: «Relevos de Alcaldes. Ripollet - San Bartolomé del Grau, 1962-1975», informe d'octubre de 1965 sobre Josep Casas Cunill.

aclaparadora victòria com n'era de feble el consens amb les classes populars. Amb prou feines els dos regidors obtinguts per la UCD el 1979 i el 15% global de vots obtinguts per les formacions clarament hereves del règim (*Coalición Democrática*, UCD i els grups postfalangistes) a les eleccions generals de 1977 a la ciutat, poden considerar-se la supervivència d'aquest consens.

Ara bé, el fracàs final del règim, en intentar sobreviure a la mort del seu cap màxim, no ens ha de fer creure que se sustentà a Sabadell només amb el suport d'uns quants «traïdors», policies, falangistes i funcionaris. El consens polític municipal de més de tres dècades marca l'expressió d'un conjunt d'actituds socials de suport al règim, encara que en molts casos no impliquessin mobilització política d'un tipus o d'un altre. 113 regidors (alcaldes inclosos), més d'un centenar de candidats no elegits o designats, un miler de falangistes, un *Frente de Juventudes* amb activitat important durant unes quantes dècades, etc, signifiquen un capital sòcio-polític gens menyspreable, encara que fossin un sector comparativament minoritari de la població i la majoria es mostrés indiferent o larvadament hostil. Altra cosa és que part d'aquest capital polític es desentengués de passades fidelitats i optés a la «reconversió». Avui assistim, a nivell de govern de Catalunya, a l'ocupació de càrrecs institucionals per part d'algun d'aquests «reconvertits», és el cas de l'actual conseller de la Generalitat, Sr. Gomis, antic *procurador en Cortes*.

A Sabadell el consens franquista es féu fonedís molt ràpidament i ningú que recollís la bandera del règim d'una forma o d'una altra no va poder anar gaire lluny. Cap regidor franquista fou reelegit d'entre els pocs que s'hi presentaren, fins que el 1987 ho aconseguí Joan Grau —de nul·la significació política dins del règim— com a cap de llista de Convergència i Unió. El fracàs de la candidatura del Partit Liberal al municipi, que encapçalava el recentment dimitit regidor Josep M. Ribas, fou l'expressió patètica de com la dreta sabadellenca era incapaç de controlar l'ajuntament d'una manera democràtica.

BIBLIOGRAFIA

- Albert BALCELLS (1973). «El moviment obrer a Sabadell i la crisi de l'anarco-sindicalisme entre 1930 i 1936». *Perspectiva Social*. (Barcelona), núm. 1, p. 41-131.
- FRANCESCO BARBAGALLO, CRISTINA BORDERIAS *et al.* (1990). *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya (1938-1959)*, Barcelona, Centre de Treball i Documentació / Ed. Crítica.
- Shlomo BEN AMI (1980). *La revolución desde arriba: España 1936-1979*. Barcelona, Rìopedras Ediciones.
- Josep M. BENAUL (1986). «Una ciutat en la República: Sabadell, 1931-1936». Dins l'obra col·lectiva *La República i la Guerra Civil. Sabadell, 1931-1939*, Ajuntament de Sabadell.
- Andreu CASTELLS I PEIG (1977-1988). *Sabadell, in-forme de l'oposició*, 6 vols. Sabadell, Riutort.
- José M. MARCET COLL. *Mi ciudad y yo. Veinte años en una alcaldía, 1940-1960*, Barcelona, Duplex.
- Martí MARÍN I CORBERA (1990a). *Franquisme i poder local. L'Ajuntament de Sabadell, 1939-1979*, Memòria de doctorat dirigida per Borja de Riquer, UAB.
- Martí MARÍN I CORBERA (1990b). «FET y de las JONS a Sabadell, 1939-1945: els primers temps.» Comunicació presentada al Col·loqui Interdisciplinari sobre el Primer Franquisme a Catalunya, Barcelona, 30 de novembre - 1 de desembre de 1990.
- Ernest MATEU VIDAL (1943). *Franco en Sabadell. XXVII Enero MCMXLII*, Sabadell, Archivo Histórico Municipal.
- Carme MOLINERO i Pere YSAS (1985). «*Patria, Justicia y Pan*». *Nivell de vida i condicions de treball a Catalunya. 1939-1951*, Barcelona, La Magrana.
- Stanley PAYNE (1987). *El régimen de Franco*. Madrid, Alianza Editorial.
- Angelina PUIG (1991). *De Pedro Martínez a Torro-meu: una migració no només per raons econòmiques*, Tesi Doctoral, UAB.

Javier TUSELL (1988). *La dictadura de Franco*, Madrid, Alianza Editorial.

Enric UCELAY (1982). *La Catalunya Populista. Imatge, cultura i política en l'etapa republicana (1931-1939)*, Barcelona, La Magrana.